

N. Rózsa Erzsébet

Észak-Afrika: a Magreb, azaz „a hely, ahol a nap lenyugszik”

Absztrakt

A Magreb térsége az arab-muszlim hódítástól kezdve az arab világ szerves, bár távoli részét képezte, amin még az európai – elsősorban francia – gyarmatosítás sem tudott változtatni. Az európai közelség okán a térség államai a hidegháborús versengés egyik színterévé váltak, majd a poszthidegháborús rendben olyan európai/transzatlanti kezdeményezések részesei lettek, mint az euromediterrán együttműködési struktúrák vagy a NATO Mediterrán Dialógusa. És bár a kulturális-érzelmi kötődés az arab világhoz változatlan, a Magreb egyre inkább elszakadni látszik, és a Szahel-övezet irányába fordul. Ennek legfőbb okai paradox módon éppen azok a fenyegetések, amelyek a térség felé irányuló európai/transzatlanti figyelmet kikényszerítik: a migráció és a terrorizmus.

Bevezetés: a Magreb térség

Észak-Afrika definíciója, mint általában a történelmi régióké, földrajzi, kulturális, nyelvi és etnikai jellemzők alapján adható meg, amelyet azonban a területi államok nemzetközileg elismert határainak a megrajzolása politikai értelemben felülírt vagy felülírhatott.

Az afrikai kontinens északi sávját földrajzilag a Szahara sivatagi sávja választja el a kontinens többi részétől. A 7. századi arab-muszlim hódítás etnikai és nyelvi értelemben további megkülönböztető jelleget, az arabságot és az arab nyelvet tette hozzá, miközben az iszlám a Szaharán túlnyúló kapcsolattá vált. Az észak-afrikai sáv elkülönülése azonban az iszlámon túl sem jelentett, és ma sem jelent elszigetelődést, amennyiben az elmúlt 1000 évben a szubszaharai Afrikát több karavánút is az észak-afrikai sávon keresztül kötötte a Földközi-tenger déli partjához (vagy adott esetben Nyugat-Ázsiához, sőt, azon túl is). A kereskedelmi útvonalak mentén nemcsak az áruk, hanem az emberek és az ideológiák (beleértve az iszlámot is) mozgása gyakorlatilag folyamatos volt.

Az arab történelem- és földrajzírás ugyanakkor az arab iszlám által a 7. században meghódított és arabok által belakott területet Masrekre (Kelet) és Magrebre (Nyugat) osztja. A Magreb az észak-afrikai sáv nagyobb részét foglalja magában, míg a Masrekhez, Egyiptomot is beleértve, a Földközi-tenger keleti partjától a Tigris–Eufrátesz folyamrendszerig terjedő terület, valamint az Arab-félsziget tartozik. Miközben ez a nagyrégió további kisebb régiókra osztható, a Magreb fogalma viszonylag állandónak tűnik, annak ellenére, hogy a „hagyományosnak” tekinthető választóvonalakat Líbia létrehozása kicsit „odébb tette”.

A Közel-Keleten és Észak-Afrikában pontosan megállapított határok nem alakultak ki, hiszen a jellemző politikai egység a „birodalom” volt (az ókori városállamok mellett). A Földközi-tenger déli partja a 18–19. század fordulójáig szorosabb-lazább függésben volt az Oszmán Birodalomtól, míg a kontinens nyugati vége korábban az Ibériai-félsziget mór uralkodóinak, később saját, helyi uralkodóknak volt alárendelve. Az európai gyarmatosítás az Oszmán Birodalom meggyengülése, majd első világháborút követő felszámolása után bontakozott ki. A térségre gyakorolt talán legnagyobb hatás a területi államok kijelölésében (és létrehozásában), valamint a nemzetközileg elismert államhatárok meghúzásában jelentkezett.

A már említett Líbia a történelem folyamán egyfajta „senki földje” vagy „ütköző-zóna” szerepét játszotta, 1951-ben mesterséges, ebben a formában saját történelmi, kulturális hagyományokkal nem rendelkező államalakulatként hozták létre a Magreb, a Masrek és a szubszaharai Afrika találkozásánál. Azaz az ország három nagy tartománya történelmileg három különböző, más-más fejlődési utat bejárt régióhoz tartozott: Kirenaika a Masrek, Tripolitánia a Magreb, míg Fezzán Afrika részét képezte. Így, bár a történeti-kulturális régiós határ a mai Líbia területén fut keresztül, a nemzetközi és regionális szerveződésekben Líbiát a Magrebhez soroljuk, és a Magreb keleti határát tételezzük benne.

Bár Egyiptom földrajzilag szintén az afrikai kontinens északi sávjában helyezkedik el, az arab földrajzírás a Masrekhez, az arab Kelethez sorolja. Egyiptom azonban, miközben a többi észak-afrikai államhoz hasonlóan maga is évszázadokon keresztül kapcsolatban állt a szubszaharai Afrikával – a Nílus mentén –, nyelvileg, kulturálisan, történelmileg a Masrek részeként is külön régiót (vagy regionális biztonsági komplexumot) képez.

A Magreb térség modern politikai értelemben így a líbiai–egyiptomi határtól az Atlanti-óceánig terjed, és öt államot – Líbia, Tunézia, Algéria, Marokkó és Mauritánia –, valamint egy máig nem tisztázott státuszú területet (Nyugat-Szahara) foglal magában. A térséget közös földrajzi adottságok (nyitottság dél felé), történelmi

tapasztalatok (gyarmatosítás észak felől), társadalmi-kulturális jellemzők (sivatagi nomadizálás, viszonylag késői letelepedés) jellemzik. Mindezek alapján a Magreb egyrészt egyfajta híd és közlekedő útvonal a szubszaharai Afrika és Európa között, másrészt elválasztó sáv is, amit a Földközi-tenger és a Szahara még láthatóbbá tesz. Miközben a térség egy egységként való felfogásának tehát fontos földrajzi, történelmi és kulturális-identitásbeli tényezői vannak, kérdés, hogy mindezek elegendőek-e a közös „platform” létrehozásához és fenntartásához, valamint az egymás közötti viták felülírásához.

A Magreb az európai gyarmatosítók világrendjében

A Magreb országainak közös modern kori tapasztalata az európai gyarmatosítás, amelynek keretében az addigi törzsi és/vagy birodalmi közösség-szerveződési modelleket felváltotta a területi-nemzetállami modell. Az európai értelemben vett „nemzet” fogalma ugyan máig idegen a Magreb államaitól és lakosságától, hiszen itt nincsenek évezredes történelmi tapasztalatok, amelyekre hivatkozással nemzetet lehetne építeni.¹ Ráadásul a térséget etnikailag (arabok és berberék), kulturálisan (sivatagi életmód), vallásilag (iszlám) és nyelvileg (arab) azonos vagy hasonló közösségek lakják, akiket éppen az európai beavatkozás választott szét, amikor a területi államok határait meghúzta. Azaz éppen olyan jellemzőkben húzott választóvonalakat, amelyekre a nemzeti identitás felépült (felépülhetett) volna. Az európai modernizáció által így megszabott keretekben a kisebb közösségeket kijelölő és/vagy elválasztó – nomád – törzsiség (család-törzs-klán) és az ezzel évszázadokon át szorosan összefonódott iszlám „reális” terének szereplői léptek az európai mintára alakított politikai térbe, és váltak máig meghatározó aktorokká.²

A hasonló fejlődés ellenére az európai megjelenés kezdetétől számos különbözőség is jelentkezett: a gyarmattartók különbözősége (francia, spanyol, olasz), illetve a gyarmatosítás foka, mértéke (gyarmat, protektorátus) eltérő tapasztalatokkal szolgált. Ami ismét egyfajta közös magrebi tapasztalatnak tekinthető, az a gyarmattartók elleni

¹ Egyiptomban mind az állami, mind a közösségi identitás fontos eleme és hivatkozási pontja az ókori Egyiptom és az ebből származtatott „egyiptomiség”. De hasonló „nemzetállami” törekvések jellemezték a baászista Irakot és Szíriát is.

² Az immár 100 évre visszatekintő területi államokhoz ugyan kialakult egyfajta „nemzeti” identitás, de ezek tartalma, mélysége, a hagyományos identitáselemekhez képest való jelentősége országonként eltérő lehet.

felszabadító mozgalmaké és háborúké, amelyekből a helyi vezető családok (uralkodók) is kivették részüket, és amelyek a második világháborút követően elvezettek a magrebi országok függetlenségéhez. A függetlenség egyik következményeként a gyarmati adminisztrációt kiszolgálók jelentős része kivándorolt a volt gyarmattartó országba, amivel legnagyobb mértékben Franciaországban (mivel az volt a legnagyobb gyarmattartó a Magrebben), de kisebb mértékben Spanyolországban és Olaszországban is megszületett az „észak-afrikai bevándorló” fogalma, megjelentek közösségeik stb. Bár a gyarmatok felszabadulása és a volt gyarmatokról történő bevándorlás ennél általánosabb volt, és Franciaországon túl leginkább az Egyesült Királyságot és Hollandiát, a legnagyobb korábbi gyarmattartó országokat érintette, ezek a népmozgások teremtették meg (Nyugat-)Európában az Európán kívüli etnikumú és (elsősorban) muszlim vallású közösségeket. Európában ugyanis – Oroszország és a Balkán kivételével – a 20. század elején nem voltak jelentős Európán kívülről érkező és/vagy muszlim közösségek.

A függetlenség egy másik, meglepő következménye az volt, hogy miközben az észak-afrikai országok saját identitásukat keresték, érdekeiket fogalmazták meg, és ebben egymással is összetűzésbe keveredhettek – minden pánarab elképzelés és kezdeményezés ellenére³ –, kapcsolataik volt gyarmattartójukkal megmaradtak, sőt, akár meg is erősödtek. Ez alól még azok az országok sem kivételek, amelyek hosszú véres háborút vívtak függetlenségükért, mint Algéria vagy Líbia.

A gyarmattartókkal való kapcsolat, illetve Európa földrajzi közelsége a hidegháborúban is meghatározta a Magreb országainak helyét a nemzetközi rendben. Európa mellett a Földközi-tenger medencéje, így a Magreb országai is a bipoláris világ küzdelmeinek közvetlen színtereivé váltak. Miközben Marokkó és Tunézia a nyugati táborhoz kapcsolódott, Algéria és Líbia egyfajta arab szocialista utat járva a Szovjetunió szövetségi köréhez tartozott. Paradox módon a hidegháborús rendszer különböző pólusaihoz való kötődés az arab és a magrebi arab országok egymás közötti kapcsolatait érdemben nem befolyásolta. A magrebi országok ellentétei saját érdekeik és érdekütközéseik mentén alakultak, miközben az „összarab” ügyek – akár az ellentéteken felülemelkedve is – ideig-óráig összekapcsolták őket. A Magrebben Algéria és Marokkó konfliktusa a korábbi spanyol gyarmati terület, a Nyugat-Szahara hovatartozása fölött máig nem jutott nyugvópontra, míg al-Kaddáfi Líbiája a térség minden állama számára kihívást jelentett.

³ 1945-ben létrehozták az arab államok közösségét, az Arab Államok Ligáját (Arab Liga), amely egyfajta arab ENSZ-ként hivatott működni.

A Magreb az ezredfordulás világrendben/ a hidegháború után

A hidegháborús enyhülés meghatározó tényezője az 1975-ös helsinki Európai Biztonsági és Együttműködési Értekezlet volt, amelyen – mintegy a hidegháború végét előrevetítve – megfogalmazódott, hogy a biztonság fogalma immár nem merül ki a két szuperhatalom által támasztott katonai fenyegetésben, hanem a politikai és a katonai dimenzió mellett szociális, gazdasági, környezeti, kulturális stb. elemeket is tartalmaz. Európa számára pedig – a földrajzi közelség okán – elsődleges a Földközi-tenger térsége. A helsinki értekezlet záródokumentumában először szerepel a térség egy egységként való felfogásának gondolata,⁴ amelyre később az Európai Unió regionális, úgynevezett euromediterrán együttműködési épültek.

A hidegháborút követően a Magreb térsége – a Mediterráneum részeként – kétirányú és két különböző tartalmú nagyhatalmi politika keresztútjában kapcsolódott a globalizálódó világba: az Egyesült Államok a Földközi-tenger medencéjében kelet–nyugati irányban stratégiai megfontolások alapján választotta meg partnereit; míg a bővülő Európai Unió – a földrajzi fekvésből fakadóan is – észak–déli irányban az egész térséget és komplex módon közelítette meg. A Szovjetunió felbomlásával nemcsak a hidegháború ért véglegesen véget, és nemcsak a „baráti szocialista” arab országok veszítették el ideológiai platformjukat és fő támogatójukat, hanem a regionális rend is átalakult. Az Egyesült Államok, ha csak rövid időre is, az egyedüli globális hatalom maradt (*the unipolar moment of the US*) jól megfogalmazott stratégiai érdekekkel, amelyek egy részét a NATO-n és a NATO Mediterrán Dialógusán (NATO 2022) keresztül érvényesítette. Ezzel párhuzamosan a bővülő Európai Unió nemcsak példát mutatott a Magreb térségének regionalizmusban, hanem háromszorosan intézményesített euromediterrán együttműködésével a Földközi-tenger medencéjében globális hatalom maradt (vagy annak látszatát keltette).

1989-ben részben az európai mintát követve, részben egyfajta megfelelési kényszer alatt létrejött az Arab Magreb Unió (AMU),⁵ amely immár politikai értelemben – nemzetközileg elismert államhatárok mentén – kijelölte a Magreb térségét. Bár az AMU működésével kapcsolatban számos kérdés felmerült – politikai viták,

⁴ „Convinced that security in Europe is to be considered in the broader context of world security and is closely linked with security in the Mediterranean area as a whole.” (OSCE 1975)

⁵ A magrebi államok politikai-gazdasági egységének megteremtése először 1958-ban merült fel, egy háromoldalú – algériai, marokkói, tunéziai – találkozón Tangerben. A függetlenségi harcok azonban akkor ezt nem tették lehetővé.

elsősorban Marokkó és Algéria között, a Nyugat-Szahara státusza, Líbia helyzete –, úgy tűnt, a gazdasági együttműködés lehet az a terület, ahol a magrebi országok „találkoznak”. Az utolsó magas szintű találkozóra azonban 2008-ban került sor,⁶ így az AMU-t mára általában halottnak tekintik.

Ugyanakkor az euromediterrán együttműködések bilaterális (EU és egyes partnerországok) és regionális (EU és a déli/keleti part országai) rendszerében, miközben a magrebi országok újabb szálakkal kapcsolódtak az Európai Unióhoz, a poszt-hidegháborús világrendben a Magreb mint régió nem jelent és nem jelenik meg. Egy szubregionális együttműködés (4+4, majd 5+5)⁷ a Földközi-tenger nyugati medencéjének országai között ugyan többé-kevésbé lefedi a Magreb régiót, ám ebben az együttműködési keretben is az egyes országok beszélnek egymással.

A hidegháború utáni világrendben, azt mondhatjuk, a Magreb inkább a történetek tárgya, mintsem az alanya volt. Az arab tavaszig úgy tűnt, ez a helyzet nem sokat változik, azonban előbb az arab tavasz első, 2011-es, majd a második, 2018-as hullámában a magrebi országok is a nemzetközi figyelem középpontjába kerültek (Tunézia 2010–2011, Líbia 2011, Algéria 2019) (CSICSMANN – N. RÓZSA 2022; UGRÓSDY 2024). Ebben a szakaszban sem beszélhetünk azonban arról, hogy a Magreb mint térség vált volna láthatóvá, vagy mint térség cselekedett volna.

A NATO Mediterrán Dialógusa

A NATO Mediterrán Dialógusát az Európai Unió barcelonai folyamatával tulajdonképpen párhuzamosan indították, 1994 végén. Az első öt együttműködő partner Egyiptom, Izrael, Marokkó, Mauritánia és Tunézia volt, majd Jordánia és Algéria is csatlakozott. A Dialógus a politikai párbeszédre és a gyakorlati együttműködésre alapul, célja a Földközi-tenger térségének biztonsága és stabilitása. Líbia kivételével tehát a Magreb minden országa részese a párbeszédnek (NATO 2022), de a kapcsolatrendszer itt is bilaterális formában valósul meg.

⁶ Az energia- és bányászati miniszterek 8. találkozására 2008. július 1–3. között került sor.

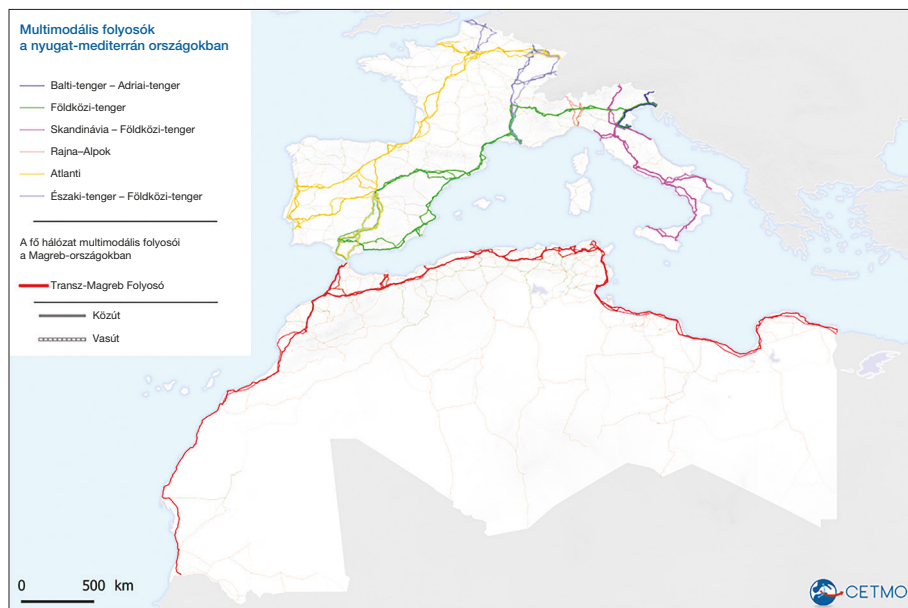
⁷ Az együttműködés keretében miniszteri szinten számtalan találkozót tartottak, a kül- és belügyek mellett a védelempolitika, a közlekedés, a migráció, az energia, a felsőoktatás stb. kérdéseiben. Bővebben lásd Medthink [é. n.].

Az euromediterrán együttműködések rendszere

Az Európai Unió által kezdeményezett euromediterrán együttműködések (REMEK 2017a; 2017b) a Földközi-tenger déli/keleti parti országaival kívántak bilaterális és multilaterális keretben kapcsolatokat építeni, komplex, minden területre kiterjedő módon. A barcelonai folyamat/euromediterrán partnerség (EMP) úgynevezett háromkosaras keretet alakított ki, pontosabban emelt át a már említett és tulajdonképpen mintának tekintett Európai Biztonsági és Együttműködési Értekezletből: a politikai és biztonságpolitikai kosárban a cél a béke és stabilitás övezetének megteremtése, így a fő téma a terrorizmus elleni küzdelem, az alapvető szabadság- és emberi jogok, a demokrácia, a pluralizmus, a tolerancia, illetve az unió közös biztonsági és védelmi politikáját érintő párbeszéd volt. A részt vevő államok külügyminisztériumában létrehozták a vezető tisztviselői és a nemzeti koordinátori pozíciót, amelyek betöltői havonta találkoztak. Megalakult az Euromediterrán Parlament és az EuroMeSCo hálózat (EuroMeSCo [é. n.]), a részt vevő országok kül- és biztonságpolitikai kutatóintézeteinek hálózata. A gazdasági-pénzügyi kosárban az együttműködés célja a 2010-re előirányzott euromediterrán szabad kereskedelmi övezet létrehozása volt. A MEDA⁸ programon belül 9 milliárd ECU-t különítettek el a közös gazdasági programok megvalósítására. A kulturális-társadalmi kosárban pedig a kulturális örökség védelme, az ifjúságpolitika, az emberi erőforrások fejlesztése, igazságszolgáltatási, egészségügyi, migrációs, esélyegyenlőségi és a kultúrák közti jobb megértést segítő programokat indítottak. A 2005-től működő Anna Lindh Alapítvány a civil szervezetek „hálózatának hálózata” lett.

A 2003-ban útjára indított, majd 2004-re továbbgondolt európai szomszédságpolitika (European Neighbourhood Policy, ENP) (EEAS 2021) az Európai Unió közép-európai bővítésének következménye volt: miközben a bővítéssel kitolódtak az unió határai, kifejezett célként fogalmazódott meg, hogy ezek a határok ne újabb elválasztóvonalak legyenek, hanem inkább egyfajta összekötterést biztosítsanak az unió és szomszédságai között. Miközben a szomszédságpolitika keleti és déli irányba fogalmazódott meg, eredetileg bilaterális kapcsolatrendszert tételezett, azaz az unió és az egyes déli/keleti szomszédos országok közöttit. Bár ez egyfajta visszalépésnek tűnt az EMP bilaterális és regionális szintjei mellett, mégis a keleti szomszédságban egy

⁸ Azóta a program már átalakult, a MEDA helyét átvette a finanszírozásban az európai szomszédságpolitikát finanszírozó közösségi eszköz, az ENPI. Sőt, már az is ENI néven él jelenleg. Említést érdemelnek a szakminiszteri találkozók, például a kereskedelem, az energia, a mezőgazdaság és az ipar terén.

1. ábra. A Földközi-tenger nyugati medencéjéhez kapcsolódó
szállítási útvonalak, infrastrukturális beruházások

Forrás: CETMO [é. n.]

regionális dimenzió kifejlesztését, az úgynevezett keleti partnerséget eredményezte. A 2008-ban Nicolas Sarkozy kezdeményezésére elindított Unió a Mediterráneumért (Union for the Mediterranean, UfM) (UfM [é. n.]) azonban földrajzilag és politikailag olyan nagy átfedést mutatott az EMP-vel, hogy bár hat nagy gyakorlati projektet hozott be, a kettőt összeolvasztották. Így az eredetileg háromkosaras, majd az uniós narratívák szerint immár hárompilléres szerkezet egy negyedikkel, a nagy projektek pillérével bővült.

Miközben a Magreb tagadhatatlanul ezeken a bilaterális és regionális kapcsolatokon keresztül egyre több szállal kapcsolódott az Európai Unióhoz, a Dél–Dél kapcsolatok messze elmaradtak az eredeti – uniós – várankozásoktól. Az UfM által kitűzött projektirányokban tehát a Dél–Dél kapcsolat erősítése is hangsúlyos szerepet játszott. Ennek az egyik leglátványosabb projektje a Trans-Maghreb Highway volt, amelynek középső szakaszát éppen ebben az uniós együttműködésben kívánták megvalósítani. Később azonban úgy tűnt, a projektet átveszi az Afrikai Unió AUDA-NEPAD (African Union Development Agency – New Partnership for Africa's Development) ügynöksége

és programja (PIDA 2017). A Trans-Maghreb Highway, mára Folyosó (Corridor) projekt keretében egyrészt autópálya, másrészt vasútvonal épült, és a cél – a magrebi országok egymással való összekapcsolása mellett – a szubszaharai Afrika (Mauritániaán keresztül), az Európai Unió (a Gibraltári-szoroson keresztül) és Egyiptom felé olyan infrastrukturális kapcsolat kiépítése, amelyen keresztül zavartalan lehet az áruk és az emberek mozgása.

Miközben tehát a Magreb regionális együttműködése, a Dél–Dél kapcsolatok fejlesztése továbbra is lassan halad, bizonyos infrastrukturális beruházások mégis összekapcsolják a térség országait és bekapcsolják őket a környező térségek infrastrukturális hálózataiba.

A posztamerikai rend Észak-Afrikában

A tágabb értelemben vett Közel-Kelet, így Észak-Afrika is a posztamerikai rendben változatlanul bizonyos fokig külső szereplők jelenléte által is determinált térség (*penetrated region*) maradt (SOLER et al. 2016). A Magreb kapcsolatait illetően mind a NATO Mediterrán Dialógusa, mind az Európai Unió euromediterrán együttműködései a helyükön maradtak, bár az Egyesült Államok figyelme fokozatosan a világ más térségei, elsősorban Kelet-Ázsia és Kína felé terelődött. A többször is bejelentett amerikai szándékok (*pivot to Asia*) ellenére azonban az Egyesült Államok nem tud és nem is akar teljesen kivonulni a Közel-Kelet és Észak-Afrika térségéből (a tágabb értelemben vett Közel-Kelet szerepéről az amerikai külpolitikában lásd CSICSMANN 2024). Igaz, ezen belül a maradék/töredék amerikai figyelem a Perzsa-öbölre és Izrael közvetlen környezetére irányul, miközben a Magreb gyakorlatilag láthatatlan marad. Így azt mondhatjuk, hogy a posztamerikai rend jellemzője nem az amerikai kivonulás, hanem az Egyesült Államok szándékának és szerepvállalásának csökkenése következtében az, hogy az USA globális hegemon helyett egy lett a többi regionális szereplő közül.

Az Európai Unió ezzel szemben a közvetlen szomszédság okán nemcsak hogy nem vonhatja ki magát a térséggel való kapcsolatokból, hanem – a globalizáció és az amerikai figyelem elterelődése miatt – még szorosabban kapcsolódik ahhoz. Bár a Mediterráneum és ezen belül a Magreb – társadalmi, politikai, biztonságpolitikai, gazdasági stb. – folyamatai által támasztott kihívások felismerése (helsinkai záródokumentum) állt az euromediterrán térség koncepciójának és az euromediterrán együttműködés kereteinek kidolgozása mögött, a posztamerikai rendben mindez

új értelmet nyert. Ennek egyik mutatójaként az Európai Unió a térségen belüli eseményekre reagálva kétszer is módosította szomszédságpolitikáját (ENP 2012, 2015) (EC [é. n.]), illetve 2016-ban meghirdette globális stratégiáját (GS) (EEAS 2019), amely már a Magrebben zajló folyamatokra is reagálni kívánt. A GS-ben felvetett „együttműködő régiók” koncepció tulajdonképpen olyan tendenciát ragadott meg, amely immár konkrétan tükrözi azt a korábban is sokat hangoztatott állítást, hogy az egyes régiók biztonsága nem választható el egymástól.

Az arab tavasz következményeként a Magreb – saját – regionális rendje is megváltozott, amennyiben a térség saját problémái és kihívásai egy korábban – legalábbis politikai, kulturális és identitásbeli szempontok mentén – állandónak tekintett nagyobb egység, az úgynevezett arab világ immár láthatóvá váló felbomlását, szét szakadását mutatták meg. A 2020-as évekre nyilvánvalóvá vált, vagy legalábbis úgy tűnt, hogy az arab országok keleti csoportjának biztonságpolitikai fenyegetései nem, vagy csak kevésbé érdeklik a magrebi országokat és lakosságukat. Az izraeli nukleáris képesség, ha csökkenő mértékben is, a Levante fő fenyegetése maradt, míg az iráni nukleáris program fölötti vita Izraelt és a Perzsa-öböl (egyres) arab államait hozta közelebb. A magrebi országokat viszont ezek közvetlenül, talán a palesztinok, különösen a Jeruzsálemben élő palesztinok sorsát kivéve, kevésbé érintették.

A 2020-as évekre azonban az arab államok további regionalizációja, kisebb, a történelmi és hagyományos alapokat nem nélkülöző alrégiókra szakadása következett be. Egyrészt állandósult az az arab tehetetlenség és sikertelenség, amely éppen két (fentebb említett) összetartozó kérdésben nyilvánult meg: minden arab törekvés – háborúk, palesztin intifádák, arab–izraeli békefolyamat, a 2002-es szaúdi/arab béketerv – ellenére a palesztinok ma sem kerültek közelebb a független palesztin állam létrehozásához. Az izraeli nukleáris kérdésben sem sikerült egyetlen nemzetközi fórumon sem elérni semmit, még Izrael Állam nevesítését sem mint a térség egyik országát, amely nem csatlakozott az atomsorompó-szerződéshez. (Mára minden arab ország csatlakozott a szerződéshez.) Másrészt, különösen az arab tavaszos események sorában, úgy tűnt, hogy a perzsa-öbölbeli arab országok („az Öböl”) egyfajta gyarmatosítóként lépnek fel éppen Észak-Afrikában, amikor fegyveres összecsapásokban vesznek részt, elsősorban a levegőből (Líbiában Szaúd-Arábia, az Egyesült Arab Emírségek és Katar), illetve jelentős anyagi támogatást nyújtottak/ajánlottak fel az egyes észak-afrikai államoknak. A Muhammad Morszi vezette Egyiptomot (2012–2013) Katar mintegy 8 milliárd dollárral támogatta (FT 2013), míg a 2015-ös Sarm es-Sejk-i donorkonferencián az öbölbeli arab államok hatalmas összegeket ajánlottak fel az immár Abdel-Fattáh esz-Szíszi vezette Egyiptom

támogatására.⁹ Mohamed bin Szalmán szaúdi trónörökös 2016-os kairói látogatása pedig olyan szempontból is látványos volt, hogy az éppen zajló egyiptomi elnök-választási kampányban a szaúdi trónörökös hatalmas fotói eltakarták, mintegy „felülírták” Abdel-Fattáh esz-Szíszi kampányposzttereit.

Régi-új kihívások a posztamerikai rendben

Az amerikai figyelem elfordulása és az Európai Unió messzebbre való kitekintése (globális stratégia) a Magreb számára is egyfajta átalakulással járt: éppen azon okok mentén, amelyek az uniót látókörének szélesítésére készítették – migráció és terrorizmus –, hiszen a magrebi államok maguk is ugyanazoknak a fenyegetéseknek voltak kitéve. A Magreb térségében a migráció nem új jelenség: a térségen – a mai Mauritánián és Marokkón, illetve Líbián – két nagy, 1000 éves karavánút vezet keresztül, amelyek évszázadokon keresztül biztosították az áruk és az emberek mozgását. A területi/nemzetállami határok meghúzásával ezek az utak ugyan állami ellenőrzés alá kerültek, az arab tavasz eseményeinek következtében azonban több magrebi állam képessége is meggyengült területe és határai ellenőrzésére. (Emlékeztet, hogy 2011-ben, a líbiai arab tavasz kezdetén Muammer al-Kaddáfi líbiai vezető azzal fenyegetőzött, hogy „megnyílnak a pokol kapui”).

Amint a Földközi-tenger egész medencéje, úgy Észak-Afrika is migrációs kibocsátó, tranzit- és befogadó térség is egyben. Az ellenőrizetlen népmozgás, népvándorlás azonban a magrebi országok számára is nagy belső és külső biztonsági kihívást jelent. Az európai 2015-ös migrációs válságban tapasztalt problémák a Magrebben is jelentkeznek: egyrészt szervezeti, logisztikai, pénzügyi kérdések formájában, hiszen az úton lévőkk ellátásának, minimális életfeltételeinek biztosítása az adott ország belső rendjének, biztonságának feltétele. A COVID-19-járvány ehhez további dimenziót tett hozzá. Szintén fontos a többségi társadalom viszonyulása a migrációhoz általában, valamint a migránsok csoportjaihoz viszonyítva, ami nemcsak Európában, de a Magrebben is okozott/okozhatott feszültségeket a többségi arab és a migráló szubszaharai afrikai csoportok között.

Miközben a Magrebből Európába vándorlók súlyos veszteséget jelenthetnek a származási országoknak, hiszen többnyire a művelt és/vagy jól képzett munkaerő talál(hat) befogadásra Európában, a magrebi országoknak azzal is szembesülniük kellett és kell,

⁹ Kuvait, Szaúd-Arábia és az Egyesült Arab Emírségek 4 milliárd dollárt, Omán további 500 millió dollárt ajánlott fel segély és befektetés formájában (DW 2015).

1. táblázat. *Terrortámadások az Európai Unióban*

	<i>A támadások száma</i>	<i>Dzsihádistá/vallási indíttatású</i>
2010	249	3
2011	174	
2012	219	6
2013	152	
2014	199	2
2015	211	17
2016	142	13
2017	205	33
2018	129	24
2019	119	21
2020	57	
2021	15	11
Összesen	1871	130
%	100%	6,94%

Forrás: CotEU [é. n.]; saját szerkesztés

hogyan az Európa felé irányuló hullám „megakadhat” a tranzitban, további terheket róva az adott államra. A térség történelminek mondható tapasztalata az, hogy az átmenetinek vélt tranzithelyzet állandósulhat, és gyakran már a tizededik generáció nő fel a tranzitban rekedt migránsok számára felállított táborokban.

Migrációs szempontból a marokkói területbe beékelődő két város, Ceuta és Melilla jogilag Spanyolországhoz tartozik, így az afrikai kontinensen az Európai Unió része, különleges esetként említendő (Bridge 2021). A két várost védő kerítésrendszer ellenére az esetleg mégis sikeresen bejutókat kitoloncolják, és így marokkói területen maradnak, és a marokkói kormány feladata ellátásuk vagy hazaszállításuk.

A migráció azonban, ahogy évszázadokon keresztül mindig, most szintén katonai fenyegetéssel is párosulhat, amikor ellenőrizetlen személyek, terroristák vagy más fegyveresek is megbújhatnak a menekülők/vándorlók között. A Magrebtől délre fekvő és a térség felé nyitott terület egy részét az elmúlt évtizedekben a magrebi al-Káida (Al-Qaeda in the Islamic Magreb, AQIM) (bővebben lásd LAUB–MASTERS 2015) és a Boko Haram (bővebben lásd CFR [é. n.]) uralta (a térség biztonságpolitikai kérdéseiről bővebben lásd MARSÁI 2022; MARSÁI–TARRÓSY 2022). A terrortámadások

és a beszivárgás minden magrebi állam számára kiemelt fenyegetés, amelyben a tény, hogy Muammar al-Kaddáfi bukása előtt felfegyverezte a líbiai lakosságot, további nehezítő körülmény. Bár az ENSZ támogatása mellett működő tripoli kormány – gyenge – kísérletet tett a fegyverek begyűjtésére, ezek gyakorlatilag a teljes Magreb–Száhél régióban szétszóródtak, és szép számban kerültek fegyveres/terrorcsoportok kezébe (a szubszaharai Afrikáról bővebben lásd TARRÓSY–MARSAI 2024).

Bár az utóbbi évtizedben – 2010–2021 között – Európában elkövetett terrorcselekmények mindössze 7%-át (6,94%), azaz 130-at követtek el „dzsihádistá/vallási okokból” (CotEU [é. n.]), a magrebi, illetve a Száhél-övezetben működő terrrorszervezetek, továbbá a migrációs csatornák és az Európában élő közösségek között rejtőzködő, akár úgynevezett alvó sejtek és terroristák fokozott veszélyt jelentenek. Nem véletlen, hogy a közvélemény egy ilyen esemény bekövetkeztekor először magrebieket vagy afrikaiakat vagy másként, leegyszerűsítve muszlimokat sejt a merényletek mögött.

*Az európai kapcsolat sajátos eleme:
a magrebi szénhidrogénkészletek*

Az Európai Unió délnyugati államai számára Algéria és Líbia régóta ismert, aktív és potenciális energiaforrás a maga kőolaj- és földgázkészletével. Ugyanakkor a 2011-es líbiai arab tavasz és a polgárháborús következmények a líbiai képességekre, a 2018-as algériai tüntetések és belpolitikai válság az algériai képességekre voltak negatív hatással. Az orosz–ukrán háború és az ahhoz kapcsolódó szankciók azonban Európa és az unió számára további források biztosítását tették szükségessé, így a közvetlen szomszédságban fejleszthető és bővíthető magrebi források különös jelentőségre tettek szert.

Algéria a világ 10. legnagyobb földgázkészletével rendelkezik és a világ 4. legnagyobb földgázexportőre. Olajkészletét tekintve a 16., olajkitermelésének mintegy 60%-át exportálja. Algéria az Európai Unió 3. legnagyobb földgázszállítója, gáz-exportjának mintegy 83%-a Európába, ennek mintegy kétharmada Olaszországba és Spanyolországba irányul. A Transmed vezeték – Tunézián keresztül – Olaszországba, míg a Medgaz Spanyolországba gázt szállít. Bár a Medgaz kapacitását bővíteni tervezték, miután Marokkó és Algéria nem tudott megállapodni a Magreb–Európa-gázvezeték tranzitfeltételeiről, ez a bővítés 2022 elejéig nem realizálódott. (A Magreb–Európa-gázvezeték 2021 októbere óta nem működik. Korábban Marokkót, Spanyolországot és Portugáliát látta el algériai gázzal.) Az Európai Unió felől növekvő igény/kereslet Algériát kitermelésének növelésére, szénhidrogéntermékeinek diverzifikálására

ösztönzi (IDM [é. n.]): 2020-ban 38,2 bcm (*billion cubic meter*) gázt szállított, míg 2021-ben 55,2 bcm mennyiséget (FAKIR 2022).

Líbia az afrikai kontinensen a legnagyobb ismert kőolajkészlettel rendelkezik, ezzel a világ 8. olajban leggazdagabb országa. Olajkitermelésének mintegy 85%-át Európába exportálja, ám előbb az al-Kaddáfi-rezsim elleni nemzetközi szankciók, majd az arab tavaszt követő polgárháborús évek a líbiai olajszektor műszaki-technológiai fejlesztését és magát az olajkitermelést is jelentősen korlátozták (Temehu [é. n.]).

A líbiai földgázkészletek ugyan az algériainál kisebb mennyiséget jelentenek, de a becslések szerint még így is elérik, talán meg is haladják azt a mennyiséget, amely a Földközi-tenger keleti medencéjében az elmúlt években felfedezett földgázmezőkből együttesen kinyerhető. A líbiai gázt a 2004-ben megnyitott úgynevezett Zöld Áramlat vezeték (Greenstream) szállítja Szicíliába.¹⁰

Líbia azonban a Földközi-tenger keleti medencéjének gázkészleteivel kapcsolatos vitákba is belesodródott. A 2000-es évek első évtizedében a parti államokhoz tartozó tengerparti sávban több gázmezőt fedeztek fel (KACZIBA 2013; 2023). Görögország, Ciprus, Izrael és Egyiptom megállapodásokat kötött kizárólagos gazdasági övezeteik kijelöléséről, majd 2019 januárjában Jordániával, Olaszországgal és a palesztin területekkel megalakította az úgynevezett Kelet-Mediterrán Gázforumot, amely többek között egy mintegy 1900 km hosszú tengerfenéken fektetett gázvezeték, az úgynevezett EastMed vezetékét kívánta európai uniós támogatással megépíteni. Miközben mára úgy tűnik, az izraeli–libanoni tengeri határ kijelölése megtörtént, Törökország különböző, Görögországgal és Ciprussal folytatott viták miatt kimaradt a kezdeményezésből. Válaszul, líbiai jelenlétét felhasználva, a török kormány bejelentette a török–líbiai tengeri megállapodást, amely szerint a török és a líbiai, nemzetközi jog által garantált kizárólagos gazdasági övezetek összekapcsolódnak, így mintegy elvágják a Földközi-tenger keleti medencéjéből az Európát elérni tervezett vezeték útját. A vezeték sorsát azonban olyan tényezők is befolyásolják, mint a gazdasági megfontolások, lesz-e elegendő gáz egy ilyen vezeték ellátásához; vagy a tény, hogy mára a kitermelendő készletek évekre le vannak kötve, elsősorban Ázsia felé (TSAFOS 2019). Bár ebben a vitában nem Líbia a legfontosabb szereplő, Törökország líbiai katonai szerepvállalása mellett a gázvita mégis egyfajta „visszakapcsolódást” jelenthet a Magreb (vagy egy magrebi állam) és a Masrek között.

¹⁰ A vezetékét Silvio Berlusconi olasz miniszterelnök és Muammar al-Kaddáfi líbiai vezető nyitotta meg. A név, „zöld”, mint al-Kaddáfi idejében sok minden más, az 1969-es forradalom jelképére, a zöld színre utal. Az al-Kaddáfi vezette Líbia zászlója is zöld színű volt.

Észak-Afrika: a Magreb, azaz „a hely, ahol a nap lenyugszik”

2. ábra. A régió gázvezetékei

Forrás: WikiMedia 2009

Fordulat a regionális rendben?

A fentiek alapján a Magreb vonatkozásában alapvetően két tendencia látszik. Először, miközben az identitásbeli, kulturális és érzelmi kapcsolat továbbra is erős, politikai és biztonságpolitikai szempontból leszakadva az arab Közel-Keletről a Magreb a Száhel felé fordul. Az ok egyértelműen a terrorizmus és a migráció, amelyek sokkal nagyobb közvetlen fenyegetést jelentenek a Magreb országai számára, mint akár Izrael, akár Irán. A két fenyegetés, úgy tűnik, elég jelentős ahhoz, hogy új regionális biztonsági komplexumot (Magreb–Száhel) generáljon, bár kérdés, hogy esetleges újabb fenyegetések (például a klímaváltozás vagy a demográfiai robbanás) milyen további következményekkel járnak majd (N. RÓZSA – MARSÁI 2022). Másodszor, 2020 decemberében, tulajdonképpen váratlanul – az Egyesült Arab Emírségek és Bahrein után – Marokkó is úgynevezett Ábrahám-megállapodást kötött Izraellel (GEHRKE 2020). Bár Marokkó számára a lényeg az volt, hogy a Donald Trump vezette amerikai adminisztráció elismerte Marokkó szuverenitását a vitatott státuszú Nyugat-Szahara fölött, a megállapodás tulajdonképpen „visszakapcsolta” Marokkót, ha nem is az egész Magrebet, a Levantéhez. Paradox módon azonban nem a térség arab országaihoz, hanem Izraelhez. Az Ábrahám-megállapodásban a marokkói közvélemény a Nyugat-Szahara feletti marokkói szuverenitás elismerését látta, miközben az izraeli kapcsolatot a marokkói társadalom nagy része nem támogatta/fogadta el – annak ellenére sem, hogy a királyi udvar retorikájában változatlanul támogatja a palesztinok ügyét (ABOUZZOHOOR 2020).

Összegzés

Észak-Afrika – földrajzi fekvése okán – történetileg az európai (Római Birodalom, európai gyarmatosítás, posztvilágháborús rend), illetve az (arab-)muszlim világ (beleértve a muszlim Afrikát is) által meghatározott világrendbe ágyazódott. A hidegháborúban, majd az azt követő, átmenetileg unipoláris (*the unipolar moment of the US*), mára egyre inkább multipolárisrá váló rendben helye és szerepe, jelentősége ismét elsősorban ezekben a keretekben mérhető. A 20. század második felétől egy újabb keret, a kontinentális Afrika is meghatározó a térség helyzetében.

A 21. század átalakuló világrendjében azonban a Közel-Kelet és Észak-Afrika, ezen belül is a Magreb relatív veszteséget könyvelhet el. A térség *penetrated* jellege, azaz a külső szereplők állandó jelenléte ellenére nem játszik meghatározó szerepet, nem prioritás

egyik külső szereplő számára sem, kivéve az Európai Uniót. Paradox módon Európa számára a Magreb az utóbbi évtizedekben relatíve felértékelődött, elsősorban a térségből Európa felé irányuló fenyegetések és kihívások – terrorizmus, migráció – miatt.

Ugyanezen okokból a közel-keleti és észak-afrikai regionális rendben Észak-Afrika, pontosabban a Magreb térsége mindinkább elszakadni/elfordulni látszik az arab országok talán soha nem is létezett politikai-biztonságpolitikai egységétől, és a Száhel-lel látszik összekapcsolódni. Bár biztonságpolitikai értelemben tehát a térségi összetartozás új tartalommal telik meg, valamint a kulturális, nyelvi, történelmi összetartozás továbbra is az arabságban értelmeződik, a kapcsolattartás formája továbbra is inkább a bilaterális, két állam közötti viszonylatban zajlik. Ezzel szoros összefüggésben a térség országaiban egyre inkább egyfajta területiállam-alapú nemzeti identitás is kialakult, aminek egyik következménye, hogy máig igen kevés a valós összefogás, annak ellenére is, hogy a térség országai gyakran azonos irányból érkező azonos fenyegetéseknek vannak kitéve.

A 21. század második évtizede két további – a korábbiakhoz képest teljesen új – fejleményt mutat: az arab tavasz folyamatában és annak következményeként a Perzsa-öböl arab államai mind katonailag, mind gazdaságilag részt vesznek a Magreb belső történéseiben. Cserébe, nyíltan vagy a háttérből, saját érdekeiknek kívánnak érvényt szerezni, ami időnként egyfajta modern gyarmatosításhoz hasonlítható. Másrészt, egyes magrebi országok egyes kifelé irányuló kapcsolatait – Izrael és Marokkó Ábrahám-megállapodása, a török–líbiai tengeri megállapodás – tartalmában és formájában is új kötődést hoznak létre a Magreb és a Földközi-tenger keleti medencéje, továbbá az Arab-félsziget országai, azaz a Masrek között.

Miközben tehát a globális rendben a Magreb relatív súlycsökkenése tapasztalható, a regionális rendben, a Közel-Keleten és Észak-Afrikában, de tágabb értelemben a kontinentális Afrikában is – a térségkapcsolatainak dinamikus átalakulása, új kapcsolatok születése okán – a Magreb szorosabb integrációja, relatív felértékelődése látható.

Felhasznált irodalom

- ABOUZZOHOOR, Y. (2020): Morocco's Partial Normalization with Israel Comes with Risks and Gains. *Brookings*, 2020. december 14. Online: www.brookings.edu/blog/order-from-chaos/2020/12/14/morocco-partial-normalization-with-israel-comes-with-risks-and-gains
- Bridge (2021): *Factsheet: Ceuta and Melilla – Two Muslim Cities in Spain*. Online: <https://bridge.georgetown.edu/research/factsheet-ceuta-and-melilla-two-muslim-cities-in-spain>

- CETMO [é. n.]: *Infrastructure Transport Networks and Multimodal Corridors in Western Mediterranean*.
Online: www.cetmo.org/network-transport-infrastructure-western-mediterranean
- CFR [é. n.]: *Global Conflict Tracker*. Online: www.cfr.org/global-conflict-tracker/conflict/boko-haram-nigeria
- CotEU [é. n.]: *Infographic – Terrorism in the EU: Facts and Figures*. Online: www.consilium.europa.eu/en/infographics/terrorism-eu-facts-figures
- CSICSMANN L. (2024): Az átalakuló világrend és a Közel-Kelet. In VÖRÖS Z. – TARRÓSY I. (szerk.): *Átalakuló világrend. Az unipoláris pillanat vége?* Budapest: Ludovika, 235–260.
- CSICSMANN L. – N. RÓZSA E. (2022): Authoritarian Resilience and Political Transformation in the Arab World: Lessons from the Arab Spring 2.0. *International Journal of Euro-Mediterranean Studies*, 15(1), 3–30.
- DW (2015): Sharm el-Sheikh Hosting Egypt's Economic Conference. *Deutsche Welle*, 2015. március 13.
Online: www.dw.com/en/egypt-conference-seeks-investments-for-battered-economy/a-18315313
- EC [é. n.]: *European Neighbourhood Policy and Enlargement Negotiations (DG NEAR)*. Online: https://neighbourhood-enlargement.ec.europa.eu/european-neighbourhood-policy_en
- EEAS (2019): *A Global Strategy for the European Union's Foreign and Security Policy*. Online: www.eeas.europa.eu/eeas/global-strategy-european-unions-foreign-and-security-policy_en
- EEAS (2021): *European Neighbourhood Policy*. Online: www.eeas.europa.eu/eeas/european-neighbourhood-policy_en
- EuroMeSCo [é. n.]: *The Euro-Mediterranean Study Commission*. Online: www.euromesco.net/index.php?option=com_content&view=article&id=14&Itemid=35&lang=fr
- FAKIR, I. (2022): Given Capacity Constraints, Algeria is No Quick Fix for Europe's Russian Gas Concerns. *Middle East Institute*, 2022. március 8. Online: www.mei.edu/publications/given-capacity-constraints-algeria-no-quick-fix-europes-russian-gas-concerns
- FT (2013): Fall of Egypt's Mohamed Morsi is Blow to Qatari Leadership. *Financial Times*, 2013. július 3. Online: www.ft.com/content/af5do68a-e3ef-11e2-b35b-00144feabdco
- GEHRKE, J. (2020): Morocco Joins Abraham Accords in Deal with Israel. *Washington Examiner*, 2020. december 10. Online: www.washingtonexaminer.com/policy/defense-national-security/morocco-joins-abraham-accords-in-deal-with-israel
- IDM [é. n.]: *Oil and Gas – Hydrocarbons, Algeria. International Trade Administration*. Online: www.trade.gov/country-commercial-guides/algeria-oil-and-gas-hydrocarbons
- KACZIBA P. (2013): A ciprusi földgázkincs feltárásának bel- és külpolitikai sajátosságai. *Külügyi Szemle*, 12(4), 149–171.
- KACZIBA P. (2023): *A ciprusi konfliktus geostratégiai összetevői*. Budapest: L'Harmattan.
- LAUB, Z. – MASTERS, J. (2015): Al-Qaeda in the Islamic Magreb. *Cfr*, 2015. március 27. Online: www.cfr.org/backgrounder/al-qaeda-islamic-magreb#chapter-title-0-4

- Maps on the Web (2019): *Turkey–Libya Agreement on Maritime Boundaries*. Online: <https://mapsontheweb.zoom-maps.com/post/189681275939/turkey-libya-agreement-on-maritime-boundaries>
- MARSAI V. (2022): Mali. In DEMKÓ A. (szerk.): *A világ 2022-ben*. Budapest: MCC Press, 326–331.
- MARSAI V. – TARRÓSY I. (2022): The Potential for Violent Extremist Organizations in Africa to Take Advantage of the COVID-19 Pandemic Crisis in Ungoverned Spaces: The Cases of Al-Shabaab and Boko Haram. *African Security*, 15(2), 1–23. Online: <https://doi.org/10.1080/19392206.2022.2077682>
- Medthink [é. n.]: 5+5 *Dialogue*. Online: <https://medthink5plus5.org/en/the-dialogue-55/#dialogue>
- N. RÓZSA E. – MARSAI V. (2022): From a Fragmented Cooperation to an Integrated Approach – The Emergence of the Maghreb and Sahel Region and Its Consequences for the European Union. *EuroMeSCo Paper*, 53.
- NATO (2022): *Mediterranean Dialogue*. Online: www.nato.int/cps/en/natohq/topics_52927.htm
- OSCE (1975): *Conference on Security and Co-Operation in Europe Final Act*. Online: www.osce.org/files/f/documents/5/c/39501.pdf
- PIDA (2017): *Trans-Maghreb Highway: Facilitating the Movement of People, Vehicles and Goods*. Online: www.au-pida.org/news/trans-maghreb-highway-facilitating-the-movement-of-people-vehicles-and-goods
- REMEK É. (2017a): Az Európai Unió és a Közel-Kelet I. *Nemzet és Biztonság*, 10(5), 4–30.
- REMEK É. (2017b): Az Európai Unió és a Közel-Kelet II. *Nemzet és Biztonság*, 10(6), 3–27.
- SOLER, E. et al. (2016): Re-Conceptualizing Orders in the MENA Region. The Analytical Framework of the MENARA Project. *MENARA Methodology and Concept Papers*, 1. Online: [www.cidob.org/en/publications/publication_series/project_papers/menara_papers/methodology_and_concept_papers/re_conceptualizing_orders_in_the_mena_region_the_analytical_framework_of_the_menara_project/\(language\)/eng-US](http://www.cidob.org/en/publications/publication_series/project_papers/menara_papers/methodology_and_concept_papers/re_conceptualizing_orders_in_the_mena_region_the_analytical_framework_of_the_menara_project/(language)/eng-US)
- TARRÓSY I. – MARSAI V. (2024): Szubszaharai Afrika és az új világrend: perspektívák, kihívások és feladatok. In VÖRÖS Z. – TARRÓSY I. (szerk.): *Átalakuló világrend. Az unipoláris pillanat vége?* Budapest: Ludovika, 281–303.
- TSAFOS, N. (2019): Can the East Med Pipeline Work? *CSIS*, 2019. január 22. Online: www.csis.org/analysis/can-east-med-pipeline-work
- Temehu [é. n.]: *Oil & Natural Gas*. Online: www.temehu.com/oil-gas.htm
- UfM [é. n.]: *Who We Are*. Online: <https://ufmsecretariat.org/who-we-are>
- UGRÓSDY M. (2024): Nyugaton a helyzet változatlan: Európa, az Európai Unió és a világrend átalakulása. In VÖRÖS Z. – TARRÓSY I. (szerk.): *Átalakuló világrend. Az unipoláris pillanat vége?* Budapest: Ludovika, 181–207.
- WikiMedia (2009): *Location of Trans-Saharan Gas Pipeline*. Online: <https://w.wiki/9NcL>